

SYNOCHI

ΗΛΕΚΤΡΟΝΙΚΟ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟ ΤΟΥ ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΟΥ «ΕΚΚΛΗΣΙΑ ΚΑΙ
ΠΟΛΙΤΙΣΜΟΣ»

ΤΜΗΜΑ ΘΕΟΛΟΓΙΑΣ ΤΟΥ ΕΘΝΙΚΟΥ ΚΑΙ ΚΑΠΟΔΙΣΤΡΙΑΚΟΥ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΑΘΗΝΩΝ

E-JOURNAL OF THE LAB "CHURCH AND CULTURE"

DEPARTMENT OF THEOLOGY

FACULTY OF THEOLOGY

NATIONAL AND KAPODISTRIAN UNIVERSITY OF ATHENS

ΤΕΥΧΟΣ 4 ▪ VOLUME 4

ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΣ 2025 ▪ DECEMBER 2025

Αναζητώντας την ενότητα της Εκκλησίας τον 16ο αι. Η δράση του Μελετίου Πηγά (1550-1601)

Χουβαρδά Θωμαή¹⁰⁸⁰

A. Η εποχή δράσης του Μελετίου Πηγά

Ένα αδρό, έστω, ιστορικό περίγραμμα της εποχής, της χρονικής περιόδου που καλύπτει τον 16^ο αιώνα, θα περιλάμβανε έναν μακρύ κατάλογο εκκλησιαστικών ζητημάτων, εκκλησιολογικών κλυδωνισμών, διαθρησκευτικής συνύπαρξης (Ισλάμ, Ιουδαϊσμός), διομολογιακών επαφών και ενδοορθόδοξων ταραχών και αναστατώσεων. Απέναντι σ' αυτά κλήθηκε η Εκκλησία να αγωνιστεί για την υπεράσπιση της ορθοδοξίας και της ορθοπραξίας της.

Πιο συγκεκριμένα, τις εκκλησιαστικές και θρησκευτικές ανακατατάξεις που βρίσκονταν σε διαρκή εξέλιξη κατά τον 16^ο αιώνα, συνιστούσαν οι θεολογικές ζυμώσεις με τη Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία σχετικά με τα μείζονα εκκλησιολογικά ζητήματα του πρωτείου, και τα συμπαρομαρτούντα αυτού, παράλληλα με την απειλητική για τη θρησκευτική αυτοσυνειδησία των ορθοδόξων διείσδυση της Ουνιτικής προσηλυτιστικής δράσης της Δυτικής Εκκλησίας που εξαπλωνόταν στον ελληνόφωνο χώρο.

Επιπλέον, η Ορθοδοξία είχε να αντιμετωπίσει και τη νέα κίνηση της Διαμαρτύρησης που εκδηλωνόταν στις χώρες της Δύσης ως αντίδραση στις καταχρήσεις του παπικού θεσμού και ως αποδοκιμασία των θεολογικά καινοτόμων διδασκαλιών που η Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία είχε υιοθετήσει και εισαγάγει στην επί αιώνες παραδεδομένη εκκλησιαστική πίστη και διδασκαλία.

Δεν μπορεί, επίσης, να αμφισβητηθεί ότι το Οικουμενικό Πατριαρχείο λειτουργούσε υπό συνθήκες θεσμικής απομόνωσης, ενταγμένο σε ένα ιδιόμορφο καθεστώς προνομίων, το οποίο η οθωμανική εξουσία συντηρούσε για συγκεκριμένες πολιτικές σκοπιμότητες.

Ωστόσο, αυτό το ιστορικό και θεολογικό πλαίσιο του 16^{ου} αιώνα διαμόρφωσε αναμφισβήτητα στον χώρο της Ορθοδοξίας εκείνες τις συνθήκες για την ανάδειξη σπουδαίων πνευματικών εκκλησιαστικών προσωπικοτήτων, οι οποίες με την πολύπλευρη δράση τους και την πλούσια

¹⁰⁸⁰ Επίκουρη Καθηγήτρια του Τμήματος Θεολογίας του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης.

συγγραφική παραγωγή τους συνέβαλαν στις θεολογικές συζητήσεις διατυπώνοντας έναν ουσιαστικό, συστηματικά θεμελιωμένο λόγο ή και αντίλογο στις θεολογικές προκλήσεις, και συνδιαλέχθηκαν με τα ποικίλα ιδεολογικά ρεύματα παραμένοντας πιστοί στην αποστολική διδαχή, στις πατερικές παρακαταθήκες και τη συνοδική παράδοση¹⁰⁸¹.

Ο Μελέτιος Πηγάς, Πατριάρχης Αλεξανδρείας (1590–1601), συγκαταλέγεται στους πλέον δραστήριους και πρωτοποριακούς λογίους της εποχής του, οι οποίοι ανέπτυξαν συστηματικές προσπάθειες για την πνευματική αναβάθμιση του ελληνισμού, έχοντας σαφή επίγνωση της υστέρησης του ελληνικού χώρου σε σχέση με τα ευρωπαϊκά κέντρα, όπου ήδη εκδηλώνονταν οι επιδράσεις της Αναγέννησης, καθώς και οι δυναμικές του αναδυόμενου μεταρρυθμιστικού κινήματος, ιδίως στον θρησκευτικό χώρο¹⁰⁸².

B. Η προσωπικότητα του Μελετίου Πηγά

Δογματικός θεολόγος και δεινός ιεροκήρυκας ο Μελέτιος, αποκτά στιβαρή εγκύκλια παιδεία και ακόμη πιο προσεγμένη πανεπιστημιακή στο Πατάβιο, απαρνείται πανεπιστημιακές έδρες και αξιοζήλευτες θέσεις και αξιώματα στην εκκλησιαστική του πορεία, προκειμένου να υπηρετήσει την Εκκλησία και το Γένος¹⁰⁸³. Πολυταξιδεμένος, διακρίνεται για τη γλωσσομάθειά του. Ως σημαντικός κωδικογράφος, επιδίδεται στην αναζήτηση και συγκέντρωση χειρογράφων αραβικών, αιθιοπικών και κοπτικών που περιείχαν έργα των Πατέρων της Ανατολικής Εκκλησίας και χριστιανών συγγραφέων με σκοπό την έκδοσή τους¹⁰⁸⁴.

¹⁰⁸¹ Βλ. Φούγιας Μεθόδιος Γ., Μητρ. Πισιδίας, *Επιστολαί Μελετίου Πηγά, Πάπα και Πατριάρχου Αλεξανδρείας 1590-1601*, Ανατύπωση, Αθήνα 1998, Επιστολή ΤΙΗ', σ. 365: «τοῖς πατρῷοις ἐπομένη παραδόσεις, ἅς καὶ μετὰ τῶν Ἀποστολικῶν δογμάτων ἐπτὰ Σύνοδοι κατησφάλισαντο Οἰκουμενικαὶ τῆ Καθολικῆ Ἐκκλησίᾳ θησαυρὸν ἄσυλον παρακαταθεῖσαι· ἅς καὶ ἡ ἀνατολικὴ Ἐκκλησία τῶν ἄλλων ἀπασῶν ταῖς καινοτομίαις, ταῖς προσθήκαις, ταῖς ἀφαιρέσεσι παρεκτραπειῶν, μόνη ἢ ἀνατολικὴ Ἐκκλησία ἀπαρασάλευτα φυλάττει».

¹⁰⁸² Για το περιρρέον κλίμα της εποχής βλ. Σαββάτος Χρυσόστομος, Μητρ. Μεσσηνίας, Το εκκλησιολογικό ερώτημα στα Ομολογιακά Κείμενα της Ανατολής κατά τον ιζ' αιώνα, *Θεολογία* 90,1 (2019) 5-21· Evangelou Y., The Great Church in the Sixteenth Century: Challenge Management and Politics, *The Historical Review/La Revue Historique* 20,1 (2025) 277-292· Ribolov Svetoslav, 17th Century Ecumenical Activities between Ecumenical Patriarchate and the Early Protestant Churches, *Occasional Papers on Religion in Eastern Europe* 44,5, Article 4 (2024) 36-49.

¹⁰⁸³ Για την πλήρη βιογραφία του Μελετίου Πηγά βλ. Τζώγα Βασιλική Χ., *Μελέτιος Πηγάς (1550-1601), Πατριάρχης Αλεξανδρείας. Βίος - Δράση - Εργογραφία*, Δ.Δ., Θεολογική Σχολή ΕΚΠΑ, Αθήνα 2009, σ. 45-211· Podskalsky Gerhard, *Η ελληνική θεολογία επί τουρκοκρατίας 1453-1821*, μτφρ. π. Γ.Δ. Μεταλληνός, ΜΙΕΤ, Αθήνα 2005, σ. 179-188.

¹⁰⁸⁴ Τζώγα Β., *Μελέτιος Πηγάς (1550-1601), Πατριάρχης Αλεξανδρείας*, σ. 568.

Ο Μελέτιος Πηγάς συμμετέχει και πρωτοστατεί στο δύσκολο εγχείρημα για την αναζωπύρωση του εθνικού και ορθόδοξου φρονήματος, για την καλλιέργεια των γραμμάτων, την ανάπτυξη της παιδείας στον ευρύτερο ελληνικό χώρο. Εντάσσεται σε ένα γενικότερο αναγεννησιακό κίνημα ενστερνιζόμενος τον ανθρωπιστικό προσανατολισμό της Αναγέννησης. Άλλωστε, είχε εμπνευστεί και συμβάλει στη δημιουργία της Πατριαρχικής Βιβλιοθήκης της Αλεξάνδρειας, με πρόδηλη την πρόθεσή του να την μεταβάλει σε κέντρο θεολογικού προβληματισμού και διαλόγου, εμπλουτίζοντάς την με έργα κυρίως δυτικής προέλευσης, τα οποία συνέβαλλαν στη γνωριμία και κριτική πρόσληψη των σύγχρονων θεολογικών ρευμάτων¹⁰⁸⁵. Ο Μελέτιος Πηγάς, κατά το διάστημα της μετάβασής του στην Κωνσταντινούπολη, όπου χρημάτισε, το 1597-1598, επιτηρητής του Οικουμενικού Θρόνου¹⁰⁸⁶, είχε πάρει μαζί του και ένα μέρος των βιβλίων του, τα οποία δεν είναι γνωστό αν μπόρεσε να τα επαναφέρει.

Προσπερνώντας την αναγνώριση και τον σεβασμό που απολαμβάνει ποικιλότροπα, από Έλληνες σύγχρονους και μεταγενέστερους του, αξίζει να σταθούμε στην κρίση της προσωπικότητας και της δράσης του, που σημειώνουν και με θαυμασμό βεβαιώνουν όλοι οι ξένοι, που υπήρξαν συνομιλητές ή ακροατές του. Ο Ολλανδός φιλόλογος και περιηγητής, Γεώργιος Δούσας (Georg van Does), αλλά και άλλοι, όπως ο προτεστάντης περιηγητής F. Billerbek ή ο E. Burton¹⁰⁸⁷, τον επαιτούν ως γνώστη των ανθρωπίνων σπουδών και των θεολογικών γραμμάτων, ο οποίος μπορεί να συνδιαλέγεται και λατινικά και ιταλικά. Ο Billerbek ομολογεί: «ὁ ἀνὴρ οὗτος τοσαύτας ἐπιστήμας γινώσκει, ὅσας ἀνὴρ Ἕλληνας τὴν σήμερον δὲν δύναται νὰ γινώσκη» και τον θεωρεί ως τον «μόνον μεταξύ τῶν σοφῶν οὐς ἐν ταύτῃ τῇ ξενιτείᾳ ἠδυνήθησαν νὰ ἴδω»¹⁰⁸⁸, εξαίροντας την πλούσια κατάρτιση του Πηγά στις ανθρωπιστικές επιστήμες, αλλά και την κηρυκτική του δεινότητα, όταν υπήρξε αυτήκοος μάρτυράς του στην Κωνσταντινούπολη κατά την διάρκεια της «επιτηρητείας» του Μελετίου.

¹⁰⁸⁵ Καράς Γιάννης, *Τετράδια εργασίας. Νεοελληνικές Βιβλιοθήκες (17^{ος}-19^{ος} αι.)*, Μέρος Πρώτο, Κέντρον Νεοελληνικών Ερευνών Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, Αθήνα 1987, σ. 43.

¹⁰⁸⁶ Βλ. Νινολάκης Αγαθάγγελος, *Μελέτιος Πηγάς ο Κρής, Πατριάρχης Αλεξανδρείας και επιτηρητής του Οικουμενικού Θρόνου 1545-1602*, Χανιά 1903.

¹⁰⁸⁷ Ζαχαριάδου Ελισάβετ Α., Σημείωμα για τον Μελέτιο Πηγά, *Ο Ερανιστής* 6 (2016) 21-24.

¹⁰⁸⁸ Νινολάκης Αγαθάγγελος, *Μελέτιος Πηγάς ο Κρής, Πατριάρχης Αλεξανδρείας και επιτηρητής του Οικουμενικού Θρόνου 1545-1602*, σ. 32-33, 47-48.

Τα κηρύγματά του διακρίνονταν για την ευγλωττία, τη λεξιλογική ακρίβεια και την απουσία κάθε ρητορικής επιτήδευσης. Ο Πηγάς μιλούσε με βαθιά εσωτερική γλυκύτητα, ασκώντας ουσιαστική πνευματική επίδραση και αγγίζοντας τις καρδιές των ακροατών του.

Αυτή η παρουσία, που σύμφωνα με τα λόγια του κατακτήθηκε με το «ἀλεξίκακον φάρμακον τῆς παιδείας»¹⁰⁸⁹, του επέτρεπε να ανοίγει δρόμους, να πρωτοπορεί τόσο στη δράση όσο και στο συγγραφικό έργο, καθώς και στις επιλογές του για τον τρόπο προσέγγισης των πολλών και διαφορετικών συνομιλητών του, αλλά και στη συνειδητή και στοχευμένη επαφή του με τους ετερόδοξους.

Γ. Η δράση του Πηγά στις διαθρησκειακές, διομολογιακές και διορθόδοξες επαφές

Συνομιλητές της εκκλησιαστικής δράσης και αποδέκτες του συγγραφικού του έργου, είτε της πλούσιας επιστολογραφίας του (περ. 450) είτε των πραγματειών του, εκτός από τα κατά τόπους ορθόδοξα πληρώματα, είναι επιφανείς εκκλησιαστικές και πολιτικές φυσιογνωμίες που κυριάρχησαν κατά τον 16^ο αιώνα τόσο στο χώρο της Ορθόδοξης Εκκλησίας όσο και στους κόλπους των Ρωμαιοκαθολικών και των Προτεσταντών¹⁰⁹⁰.

Το θεματικό εύρος του συγγραφικού του μόχθου αναδεικνύει και την έκταση της δράσης του: μια δράση που εκτείνεται σε πολλούς και ποικίλους τομείς: ποιμαντική, ιεραποστολική-διαφωτιστική των αρχών της πίστης, της ουσίας και υπόστασης της Εκκλησίας. Και τα μέτωπα που είχε να διαχειριστεί ήταν εξίσου ποικίλα, αφού περιλαμβάνουν διαθρησκειακές, διομολογιακές και διορθόδοξες επαφές.

Εστιάζοντας επιλεκτικά στη δράση και το έργο του θα εκθέσουμε τον τρόπο προσέγγισης των συνομιλητών του, την τακτική και τις μεθόδους διαπραγμάτευσης των ζητημάτων με τα οποία ασχολήθηκε.

¹⁰⁸⁹ Δοσίθεος, Πατριάρχης Ιεροσολύμων, *Τόμος Χαράς*, Ρήμνικο, Ρουμανία 1705, σ. 609.

¹⁰⁹⁰ Legrand Émile, *Lettres de Mélétius Pégas antérieures à sa promotion au patriarcat. Publiées d'après les minutes autographes*, [Bibliothèque Grecque Vulgaire 9], Paris 1902· Φούγιας Μεθόδιος Γ., Μητρ. Πισιδίας, *Επιστολαί Μελετίου Πηγά, Πάπα και Πατριάρχου Αλεξανδρείας 1590-1601*, Ανατύπωση, Αθήνα 1998. Αναλυτικά για την επιστολογραφία του βλ. Τζώγα Β., *Μελέτιος Πηγάς (1550-1601), Πατριάρχης Αλεξανδρείας*, σ. 538-560.

1. Ιουδαϊσμός

Ο Μελέτιος Πηγάς συνέγραψε το έργο *Κατὰ Ἰουδαίων* (πλήρης τίτλος *Κυρίου Μελετίου ἀγιωτάτου πάπα Ἀλεξανδρείας ὑπὲρ τῆς Χριστιανῶν εὐσεβείας πρὸς Ἰουδαίους ἀπολογία*) κατά την περίοδο κατά την οποία ασκούσε τα καθήκοντα του πρωτοσυγκέλλου του Πατριαρχείου Ἀλεξανδρείας (1580-1589). Η συγγραφή του έργου ενδέχεται να συνδέεται με την τριετή παραμονή του στην Κωνσταντινούπολη, όπου ανέπτυξε έντονη κηρυκτική δραστηριότητα, τόσο στον πατριαρχικό ναό όσο και στους ναούς της Παμμακαρίστου και της Χρυσοπηγῆς στον Γαλατά¹⁰⁹¹.

Η μέθοδος που υιοθετεί ο Μελέτιος Πηγάς στην απολογητική του πραγματεία συνίσταται, όπως ο ίδιος δηλώνει, στη συστηματική έκθεση των ιουδαϊκών θέσεων που αντιπαρατίθενται προς τη χριστιανική διδασκαλία και στην παράλληλη τεκμηρίωση της εσφαλμένης ερμηνευτικής τους βάσης, «εἰς τοὺς ὁποίους λόγους καὶ μὲ τοὺς ὁποίους ἐλέγχεται μὲ μίαν μέθοδον καλήν, ὡς λογιάζω ἐγώ, κάθε λογῆς ἀντιλογία ὅπου κάμνουν οἱ Ἰουδαῖοι ἐναντία τῶν Χριστιανῶν»¹⁰⁹², καθώς και στη διαδοχική παρουσίαση της χριστιανικῆς διδασκαλίας, της οποίας η ἀλήθεια προβάλλεται ως αυτονόητη. Η προσέγγισή του χαρακτηρίζεται ἀπὸ μεθοδικότητα και νηφάλιο λόγο, ἀπαλλαγμένο ἀπὸ οξεία πολεμικὴ διάθεση¹⁰⁹³ και ιδεολογικὲς προκαταλήψεις. Στο πλαίσιο μίας ελεγχόμενης και επιχειρηματολογικῆς δομημένης ἀντιπαραθέσεως, ο Πηγάς συνοψίζει τα καίρια σημεῖα ἀπόκλισης μεταξύ των δύο θρησκευτικῶν παραδόσεων και, παρά την συχνή ἀναφορά του σε «ἀντιλογίες», ἐστιάζει στα στοιχεία σύγκλισης: «Καὶ ἄλλο τίποτε δὲν εἶναι ἢ διαφορὰ τους μετ' ἐμᾶς, παρά διατὶ ἡμεῖς πιστεύομεν καὶ ὁμολογοῦμεν πῶς ἦλθεν ὁ Χριστός, τὸν ὅποιον καὶ αὐτοὶ ὁμολογοῦσι πῶς μέλλει νὰ ἔλθῃ. Τέτοιας λογῆς ἔλυσα τὴν πρώτην ἀντιλογίαν ὅπου κάμνουσιν οἱ Ἰουδαῖοι εἰς τὸ πρόσωπον τοῦ Χριστοῦ»¹⁰⁹⁴. Η ἀνάlysή του επικεντρώνεται στη θεμελίωση της μεσσιανικότητας του Χριστοῦ, ὅπως αὐτὴ προκύπτει ἀπὸ τὴ χριστολογικὴ ἐπανερμηνεία της

¹⁰⁹¹ Αναλυτικὰ για τὸ ἔργο βλ. Τζώγα Β., *Μελέτιος Πηγάς (1550-1601), Πατριάρχης Ἀλεξανδρείας*, σ. 507-513· πρβλ. Karamanidou Anna, *References to Paul in Works "Against Jews" of the Ottoman Occupation Period*, *ΚΟΣΜΟΣ/COSMOS* 2 (2013) 120-126. Πρβλ. Βαλέτας Γ. (εκδ.), *Μελέτιος Πηγάς. Χρυσοπηγή. Ευαγγελικῆς Διδασκαλίας Περίοδος*, εκδ. Πηγὴ Ὁρθόδοξου Βιβλίου, Ἀθήνα 1958.

¹⁰⁹² Τα κείμενα προέρχονται ἀπὸ τὴ μετάφραση στα ἑλληνικά του λατινικοῦ ἔργου του Μ. Πηγὰ που ἐκπόνησε ο Μάξιμος Πελοποννήσιος, βλ. Νικολοπούλου Α., Μαξίμου τοῦ Πελοποννησίου ἐξήγησις τοῦ Κατὰ Ἰουδαίων ἔργου τοῦ Μελετίου Πηγᾶ, *Παρνασσός* 37 (1995) 314-346.

¹⁰⁹³ Πρβλ. Leber Taisiya, *Christian-Jewish and Jewish-Christian Polemics in the Transottoman Context*, E. Dierauff - D. Dierks - B. Henning - T. Leber - A. Sargsyan (eds.), *Knowledge on the Move in a Transottoman Perspective. Dynamics of Intellectual Exchange from the Fifteenth to the Early Twentieth Century*, [Transottomanica Osteuropäisch - osmanisch - persische Mobilitätsdynamiken 5], 71-113.

¹⁰⁹⁴ Νικολοπούλου Α., Μαξίμου τοῦ Πελοποννησίου ἐξήγησις τοῦ Κατὰ Ἰουδαίων ἔργου τοῦ Μελετίου Πηγᾶ, *Παρνασσός* 37 (1995) 314-346.

Παλαιάς Διαθήκης και από τη συστηματική σύνδεση των μεσσιανικών προφητειών με την ιστορική τους εκπλήρωση στο πρόσωπο του Ιησού Χριστού¹⁰⁹⁵.

2. Διαχριστιανικές σχέσεις

Στο πεδίο των διαχριστιανικών σχέσεων με τη Ρωμαιοκαθολική Εκκλησία, ο Πηγάς αποδεικνύεται πολύ καλός γνώστης των θεολογικών εκτροπών, αλλά και των πρακτικών της Δυτικής Εκκλησίας. Στο υπόβαθρο της σκέψης του υπάρχει η πλάνη του πρωτείου και οι συνέπειές του. Αυτό θεωρεί ως το μείζον εκκλησιολογικό ζήτημα, απότοκα του οποίου αποτελούν όλα τα υπόλοιπα αναφυόμενα σημεία διαφορών, όλες οι λατινικές καινοτομίες¹⁰⁹⁶.

Στην εκτενή ομιλία με εκκλησιολογικό και αντιρρητικό περιεχόμενο *Στρωματεὺς ἢ Τοῦ μακαριωτάτου πάπα τῆς μεγάλης Ἀλεξανδρείας κυρίου Μελετίου Λόγος περὶ τοῦ τίς ἐστὶν ἡ ἀληθῆς καθολικὴ Ἐκκλησία καὶ ποία ἐστὶν ἡ γνήσια καὶ ἀληθῆς κεφαλὴ αὐτῆς καὶ κατὰ τῆς ἀρχῆς τοῦ πάπα τῆς Ρώμης ἐκφωνηθεὶς πρὸς τὸν ἀγιώτατον Σίλβεστρον, τὸν προκάτοχον καὶ γέροντα αὐτοῦ*¹⁰⁹⁷ (1585), επιδεικνύει την απαιτούμενη οξυδέρκεια στην εύρεση επιχειρημάτων, ώστε να αξιοποιεί την πατερική παράδοση της Δύσης, επικαλούμενος τον Αυγουστίνο, Κυπριανό και Ιππόλυτο Ρώμης, σε συνδυασμό με τους Ανατολικούς Πατέρες, προκειμένου να αποδομήσει το σαθρό θεολογικό εφεύρημα του παπικού πρωτείου. Ξεκινά με μια ιστορικο-θεολογική θεώρηση, και κατόπιν αναλύει τις τραγικές διαστάσεις της παπικής εκτροπής. Εμφανίζει όμως και διαλλακτικότητα, αφήνοντας να διαφανεί υπό προϋποθέσεις και μια δυνατότητα υπέρβασης των διαφορών, διότι, όπως ο ίδιος τονίζει για τη μέθοδό του, «τὸν ἐνόητα τρόπον ἐξελεξάμην»¹⁰⁹⁸. Η εκπεφρασμένη, δηλαδή, αντιλατινική στάση του δεν τον οδηγεί σε ατέρμονες αντεγκλήσεις, αντίθετα κατακλείει τον λόγο του με τη συμφιλιωτική προτροπή να μην υπάρχουν συγκρούσεις και οξύνσεις στις σχέσεις, οι οποίες δηλώνουν νοσηρότητα και βλάπτουν την Εκκλησία, αλλά χρειάζονται δραστικότερα

¹⁰⁹⁵ Karamanidou Anna, References to Paul in Works “Against Jews” of the Ottoman Occupation Period, *ΚΟΣΜΟΣ/COSMOS* 2 (2013) 122.

¹⁰⁹⁶ Podskalsky G., *Η ελληνική θεολογία επί τουρκοκρατίας 1453-1821*, σ. 186-188.

¹⁰⁹⁷ Δοσίθεος, *Τόμος Χαράς*, σ. 553-609. Αναλυτικά για το έργο βλ. Τζώγα Β., *Μελέτιος Πηγάς (1550-1601), Πατριάρχης Αλεξανδρείας*, σ. 481-498.

¹⁰⁹⁸ Δοσίθεος, *Τόμος Χαράς*, σ. 582, Τζώγα Β., *Μελέτιος Πηγάς (1550-1601), Πατριάρχης Αλεξανδρείας*, σ. 495.

φάρμακα, όπως οι νουθεσίες και παραινήσεις γι' αυτούς που δείχνουν καλή θέληση, προπάντων δε το αλεξίκακο φάρμακο της παιδείας¹⁰⁹⁹.

Παράλληλα, κατά την πραγμάτευση του συγκεκριμένου θέματος φαίνεται να απευθύνεται και σε προτεσταντικό κοινό¹¹⁰⁰. Στο έτερο, λοιπόν, μέτωπο, αυτό της Διαμαρτύρησης¹¹⁰¹ η ιδιαιτερότητα έγκειται στο γεγονός ότι η συνάντηση και ο διάλογος συντελούνται κατά τις αρχές της σύστασης της Διαμαρτύρησης, κι αυτό σημαίνει αμοιβαίο έλλειμμα γνώσης από τις δύο πλευρές, αν και από το έργο του Πηγά καθίσταται σαφές ότι είχε αποκτήσει ουσιαστική και συστηματική γνώση της μεταρρυθμιστικής κίνησης.

Η διείσδυση της Ουνίας εντός της Οθωμανικής αυτοκρατορίας οδήγησε τους Ορθοδόξους σε στενότερη προσέγγιση και ενίσχυση των σχέσεών τους με τους Διαμαρτυρομένους. Στο πλαίσιο αυτό, ο Βρετανός πρεσβευτής Barton, εκπρόσωπος της Βασίλισσας, αρχηγού της Αγγλικανικής Εκκλησίας, αναδείχθηκε σε ιδιαίτερα σημαντικό και αξιόπιστο σύμμαχο για τον Πηγά. Ενδεικτική της στάσης αυτής είναι επιστολή του ιδίου προς τον «αυθέντη» της Μολδοβλαχίας Ιερεμία (1598), στην οποία τον προτρέπει να επιδεικνύει ιδιαίτερη φροντίδα προς τον Άγγλο πρεσβευτή, επισημαίνοντας τη μεγάλη επιρροή του και τη ρευστότητα των πολιτικών συγκυριών¹¹⁰².

Η φαινομενική του σύμπλευση με τη Μεταρρύθμιση, μπορεί να εκληφθεί αφενός ως στρατηγική αντίκρουσης της Ρώμης, αφετέρου ως πρόθεση προσέγγισης και θεολογικού διαφωτισμού των Διαμαρτυρομένων¹¹⁰³. Στο πλαίσιο αυτό, δεν δίστασε να συγγράψει και πραγματείες εναντίον των δογματικών αποκλίσεων του Προτεσταντισμού. Παρά το γεγονός ότι του καταλογίζεται μια πολιτικής φύσεως διπλωματική τακτική εγγύτητας, ωστόσο η πρακτική του ενέχει περισσότερο

¹⁰⁹⁹ «Ευχόμεθα μηδέ που προσκεκρουκέναι ύπ άσθeneίας τῷ θείῳ, μή δ' όξυνθῆναι τῶν άνθρώπων εκείνου, ὧν τῆς έντροπῆς δριμύτερον καθηψάμενοι ένθα ούχ ή πρὸς τοὺς άνδρας απέχθεια (οὐς και άγαπῶμεν ειλικρινῶς Θεὸς μάρτυς, και πολλῶν γε χάριν άγαπᾶν όφείλομεν) ὁ κίνδυνος δέ αὐτῶν και τῶν πραγμάτων τὸ μέγεθος (οὐδὲ γάρ μικρὸν και τῶν σμικρῶν τὴν Χριστοῦ Έκκλησίαν παραβλάπτου) δραστικωτέρων έδεῖτο φαρμάκων, διὰ τῆς κατὰ Θεὸν λύπης εις σωτήριον ένάγειν συναισθησιν έπειράθημεν, μάστιγες γάρ άγάπης τοῖς εὔ φρονοῦσιν αἱ νουθετήσεις, αἱ δὲ παραινήσεις (κᾶν ὧσι πικρότεροι) φιλόφρονα κέντρα, φάρμακον δ' άλεξίκακον ή παιδεία», Δοσίθεος, *Τόμος Χαράς*, σ. 609.

¹¹⁰⁰ Τζώγα Β., *Μελέτιος Πηγάς (1550-1601), Πατριάρχης Αλεξανδρείας*, σ. 492-493.

¹¹⁰¹ Βλ. για το κλίμα της εποχής Παπαδόπουλος Χρ., Αρχιεπίσκοπος Αθηνών, *Σχέσεις Ορθοδόξων και Διαμαρτυρομένων από Ιερεμίου του Β' μέχρι Κυρίλλου του Λουκάρεως*, Ιεροσόλυμα 1927.

¹¹⁰² Παπαδόπουλος-Κεραμεύς Α., *Documente privitoare la Istoria Romanilor*, τ. 13, Βουκουρέστι 1909, σ. 350, «Τὸν λαμπρότατον έλτζῆν τῆς Έγγιλτέρας θεράπευσαν σπουδαίως· μεγάλα γάρ δύναται και ὁ καιρός έστιν ᾗστατος». Πρβλ. Ζαχαριάδου Ε., Σημείωμα για τον Μελέτιο Πηγά, σ. 23.

¹¹⁰³ Βλ. σχετικά Σαββάτος Χρυσόστομος, Μητρ. Μεσσηνίας, Το εκκλησιολογικό ερώτημα στα Ομολογιακά Κείμενα της Ανατολής κατά τον ιζ' αιώνα, *Θεολογία* 90,1 (2019) 7.

μια ποιμαντική προσέγγιση με στόχο να διαφωτίσει για την αληθινή υπόσταση της Εκκλησίας και τη σωτηριώδη διδασκαλία και αποστολή της¹¹⁰⁴.

3. Ενδο-ορθόδοξες σχέσεις και ορθόδοξο πλήρωμα

Εκτός από την παραπάνω διεκκλησιαστική δραστηριότητα, ο Πηγάς είναι και πρωτίστως παραμένει ποιμένας. Γράφει έργα αντιρρητικά, ανοίγει διάλογο με προσωπικότητες της Δύσης, αλλά ταυτόχρονα αναζωογονεί το κήρυγμα, διότι αντιλαμβάνεται τον κίνδυνο που διατρέχει το ορθόδοξο ποίμνιο τόσο από τη δυτική προσηλυτιστική δραστηριότητα όσο και από τον τουρκικό ζυγό και την επικρατούσα αμάθεια.

Το κήρυγμα απετέλεσε καθημερινή μέριμνα από τη νεαρή του ηλικία και κύριο χαρακτηριστικό της δράσης του¹¹⁰⁵. Ο Πηγάς ξεκινά νέα μέθοδο κηρύγματος: αποστασιοποιείται από τους κανόνες της εκκλησιαστικής ρητορικής και υιοθετεί ένα περισσότερο απλό και αυθόρμητο ύφος, που του επιτρέπει να προσεγγίζει τις καρδιές των ανθρώπων. Σκοπός του είναι να νουθετήσει, αλλά και να στηρίξει ψυχικά το δοκιμαζόμενο ποίμνιο, μιλώντας εύληπτα, στην καθομιλουμένη γλώσσα που καταλαβαίνει ο απλός άνθρωπος, μετατρέποντας το κήρυγμα σε ζωντανό βίωμα με ρεαλισμό, με νοήματα και ιδέες που μπορούν να γίνουν καταληπτές και προσιτές από όλους¹¹⁰⁶.

Οι ομιλίες και τα κηρύγματα, που εκφώνησε ο Μελέτιος Πηγάς κατά τα έτη 1586-1588 στην Κωνσταντινούπολη συνιστούν μνημεία ψυχικού σθένους, πίστης και ενθάρρυνσης των υπόδουλων Ελλήνων. Πέραν της ρητορικής, λογοτεχνικής και θεολογικής τους αξίας αποτυπώνουν ιστορικά την κοινωνική και ηθική κατάσταση και συμπεριφορά των συγχρόνων του, μας παρέχουν πληροφορίες για τα ήθη, τις προλήψεις, την έκλυση των κατοίκων της Κωνσταντινούπολης, για την προσφυγή σε μάντεις διαφόρων ειδών, για τις πανηγύρεις, τις κοινωνικές παρεκτροπές, για τη σιμωνία και άλλα θέματα. Στις ομιλίες του ο Πηγάς, δεν διστάζει, εκτός από αρχαίους φιλοσόφους και Πατέρες, να προσπορίζεται παραδείγματα και από την επιστήμη της ιατρικής ή τις θετικές επιστήμες¹¹⁰⁷.

¹¹⁰⁴ Πρβλ. Τζώγα Β., *Μελέτιος Πηγάς (1550-1601), Πατριάρχης Αλεξανδρείας*, σ. 456-462.

¹¹⁰⁵ Για την κηρυκτική δραστηριότητα του Πηγά βλ. Λίτσας Ευθύμιος, *Το Ομιλητικό Έργο του Μελετίου Πηγά Πατριάρχη Αλεξανδρείας (1590-1601) και η χειρόγραφη παράδοσή του*, Δ.Δ., Θεολογική Σχολή ΑΠΘ, Θεσσαλονίκη 1991, σ. 71-76.

¹¹⁰⁶ Ο.π., σ. 44-45. Πρβλ. Τζώγα Β., *Μελέτιος Πηγάς (1550-1601), Πατριάρχης Αλεξανδρείας*, σ. 518-519.

¹¹⁰⁷ Πρβλ. Λίτσας Ε., *Το Ομιλητικό Έργο του Μελετίου Πηγά Πατριάρχη Αλεξανδρείας (1590-1601) και η χειρόγραφη παράδοσή του*, σ. 84-85.

Ο Μελέτιος προσπάθησε να αναμορφώσει τους Έλληνες σχετικά με πολλές δεισιδαιμονικές τους συνήθειες που πήγαζαν τόσο από την πλημμυρή παιδεία των λειτουργών της Εκκλησίας όσο και από τη δική τους απαιδευσία¹¹⁰⁸.

Δ. Η μέθοδος και η τακτική του Μελετίου Πηγά και αποτίμηση της συμβολής του στην εκκλησιαστική ζωή

Από τα παραπάνω συνάγεται η μέθοδος και η τακτική που ακολουθούσε ο Πατριάρχης. Αδιαπραγμάτευτο χαρακτηριστικό της τάσης και της μεθόδου του αποτελεί η ακλόνητη σταθερότητα στα δόγματα της πίστης και τις πατερικές αρχές σε κάθε ζήτημα.

Στόχος του ήταν η εξομάλυνση των σχέσεων της Ορθοδοξίας με τα άλλα δυο δόγματα και η εξεύρεση μιας νέας κοινής βάσης, πάντα με την ελπίδα να υπερκεραστούν τα σημεία της απόκλισης. Στην ανασκευή των λατινικών αντιλήψεων κινείται με κατ' αρχήν διαλλακτικό πνεύμα και τεκμηριωμένη επιχειρηματολογία, χωρίς ωστόσο να απουσιάζουν, σε ορισμένες περιπτώσεις, στοιχεία πολεμικής διάθεσης. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η μεθοδολογική του επιλογή να προσφεύγει στη διδασκαλία των Δυτικών Πατέρων, καθώς και στη σχολαστική θεολογία, την οποία φαίνεται ότι είχε μελετήσει σε βάθος και κατείχε επαρκώς¹¹⁰⁹. Η ευρεία παιδεία του τού επέτρεπε να περιηγείται με άνεση σε ολόκληρη την προγενέστερη θεολογική γραμματεία, τόσο στην αποστολική όσο και την πατερική παράδοση, αντλώντας από αυτές επιχειρήματα προς στήριξη των θέσεών του.

Εκλεκτικά επεξεργάζεται κάθε καινοφανή θεωρία προβάλλοντας πάντοτε τα σημεία της σύγκλισης, τα ενωτικά και επωφελή στοιχεία, προκειμένου να αμβλύνει τις αντιθέσεις των χριστιανικών δογμάτων.

Η γλωσσομάθειά του του επιτρέπει να απευθύνεται με αντίστοιχο τρόπο στον εκάστοτε αποδέκτη, να συνδυάζει λόγια και δημώδη γλώσσα στο ποίμνιο της Κωνσταντινούπολης, να κηρύττει στα αραβικά στο ποίμνιο της Αλεξάνδρειας¹¹¹⁰, και να χρησιμοποιεί τη λατινική με επιφανείς

¹¹⁰⁸ «Τὰ τῆς ἐκκλησίας τῆς ἴδης (sic) χαλεπῶς ἄγαν διακεκμημένης, καὶ πανταχόθεν ἐπιρρεπούσης ἐς τὴν ἐπὶ τὰ χεῖρω μεταβολὴν», Legrand É., *Lettres de Mélétius Pégas antérieures à sa promotion au patriarcat*, Επ. 58, σ. 64.

¹¹⁰⁹ «Ἑλληνικῆς γὰρ παιδείας (sic) καὶ λατινικῆς, Γραικῶν τε καὶ Ῥωμαϊκῶν δογμάτων πείραν ἐσχηκότες καὶ δι' ἡμῶν αὐτῶν τῶν παρ' ἑκατέρους διδασκάλων αὐτακούειν εὐμοιρίσαντες (θεοῦ φιλανθρωπίᾳ καὶ χάριτι), ῥαδίως εὐστοχῆσαι τῆς ἀληθείας ἐλπίζομεν», Legrand É., *Lettres de Mélétius Pégas antérieures à sa promotion au patriarcat*, Επ. 75, σ. 93.

¹¹¹⁰ Βαλέτας Γ. (εκδ.), *Μελέτιος Πηγάς. Χρυσοπηγή. Ευαγγελικῆς Διδασκαλίας Περίοδος*, σ. 34.

συνομιλητές του από τη Δύση. Επιδεικνύει εντυπωσιακή προσαρμοστικότητα και ευελιξία στις ποικίλες ανάγκες, με τρόπο ποιμαντικό, ιεραποστολικό, διπλωματικό, δογματικό, όπως διαφαίνεται τόσο από τον βίο όσο και τα συγγράμματά του.

Σε ορθόδοξο πλαίσιο ο λόγος του γίνεται αυστηρός, αλλά αφυπνιστικός, διαφωτιστικός και ενισχυτικός του φρονήματος του ορθόδοξου πληρώματος.

Δίχως να εμφορείται από πνεύμα μισαλλοδοξίας και να υιοθετεί στάση αντιλογίας και αντιπαλότητας προς τη Δυτική Εκκλησία, διατυπώνει νηφάλιο και συστηματικό θεολογικό λόγο και αντιτίνει στις λατινικές παρεκτροπές τις ορθόδοξες θέσεις με τεκμηριωμένη επιχειρηματολογία. Ιδιαίτερα, ο τονισμός εκ μέρους του του προσώπου του Χριστού ως μοναδικής κεφαλής της Εκκλησίας, θα μπορούσε να συνιστά ένα χρήσιμο εφαλτήριο για τη σύγκλιση μεταξύ των χριστιανικών δογμάτων.

Η δράση του δεν προσανατολίζεται ούτε σε εκκλήσεις προς ξένες δυνάμεις ούτε σε μοιρολατρικού χαρακτήρα προσφυγές στη θεία πρόνοια, όπως ήταν σύνηθες στα πρώτα μετά την άλωση χρόνια. Αντίθετα, προκρίνει ως αναγκαία και καίρια την πνευματική αφύπνιση και την ενίσχυση της συλλογικής πνευματικής συνείδησης του λαού, που θα στηρίζεται στην πίστη του και στις δυνάμεις του.

Στην εποχή της Ανασύνταξης της Ορθοδοξίας ο Μελέτιος Πηγάς αποτελεί ένα φωτεινό παράδειγμα, καθώς αναδεικνύεται πρωτοπόρος και πρωτοστάτης στα εκκλησιαστικά και θεολογικο-ιστορικά δρώμενα του 16^{ου} αι. Άλλωστε, δεν θα πρέπει να παραγνωρίζεται το γεγονός ότι βρέθηκε αντιμέτωπος και με τις επικρατούσες αντιλήψεις της εποχής του, οι οποίες, ως απόρροια μακρόχρονης αδράνειας και αμάθειας, αντιμετώπιζαν τον κάθε πεπαιδευμένο και ανοιχτό στο διάλογο άνθρωπο με επιφύλαξη και με την υποψία ότι μπορεί να ασπάζεται λατινικές καινοτοπίες.

Ε. Βιβλιογραφία

Βαλέτας Γ. (εκδ.), *Μελέτιος Πηγάς. Χρυσοπηγή. Ευαγγελικής Διδασκαλίας Περίοδος*, εκδ. Πηγή Ορθόδοξου Βιβλίου, Αθήνα 1958.

Δοσίθεος, Πατριάρχης Ιεροσολύμων, *Τόμος Χαράς*, Ρήμνικο, Ρουμανία 1705.

Evangelou Y., *The Great Church in the Sixteenth Century: Challenge Management and Politics*, *The Historical Review/La Revue Historique* 20,1 (2025) 277-292.

Ζαχαριάδου Ελισάβετ Α., Σημείωμα για τον Μελέτιο Πηγά, *Ο Εραμιστής* 6 (2016) 21-24.

Karamanidou Anna, References to Paul in Works “Against Jews” of the Ottoman Occupation Period, *ΚΟΣΜΟΣ/COSMOS* 2 (2013) 115-127.

Καράς Γιάννης, *Τετράδια εργασίας. Νεοελληνικές Βιβλιοθήκες (17^{ος}-19^{ος} αι.)*, Μέρος Πρώτο, Κέντρον Νεοελληνικών Ερευνών Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών, Αθήνα 1987.

Leber Taisiya, Christian-Jewish and Jewish-Christian Polemics in the Transottoman Context, E. Dierauff - D. Dierks – B. Henning - T. Leber - A. Sargsyan (eds.), *Knowledge on the Move in a Transottoman Perspective. Dynamics of Intellectual Exchange from the Fifteenth to the Early Twentieth Century*, [Transottomanica Osteuropäisch - osmanisch - persische Mobilitätsdynamiken 5], 71-113.

Legrand Émile, *Lettres de Mélétius Pégas antérieures à sa promotion au patriarcat. Publiées d'après les minutes autographes*, [Bibliothèque Grecque Vulgaire 9], Paris 1902.

Λίτσας Ευθύμιος, *Το Ομιλητικό Έργο του Μελετίου Πηγά Πατριάρχη Αλεξανδρείας (1590-1601) και η χειρόγραφη παράδοσή του*, Δ.Δ., Θεολογική Σχολή ΑΠΘ, Θεσσαλονίκη 1991.

Νικολοπούλου Α., Μαξίμου τοῦ Πελοποννησίου ἐξήγησις τοῦ Κατὰ Ἰουδαίων ἔργου τοῦ Μελετίου Πηγᾶ, *Παρνασσός* 37 (1995) 314-346.

Νινολάκης Αγαθάγγελος, *Μελέτιος Πηγᾶς ὁ Κρής, Πατριάρχης Αλεξανδρείας καὶ ἐπιτηρητῆς τοῦ Οἰκουμενικοῦ Θρόνου 1545-1602*, Χανιά 1903.

Παπαδόπουλος Χρ., Αρχιεπίσκοπος Αθηνών, *Σχέσεις Ορθοδόξων καὶ Διαμαρτυρομένων ἀπὸ Ἱερεμίου τοῦ Β΄ μέχρι Κυρίλλου τοῦ Λουκάρεως*, Ἱεροσόλυμα 1927.

Παπαδόπουλος-Κεραμεύς Α., *Documente privitoare la Istoria Romanilor*, τ. 13, Βουκουρέστι 1909.

Podskalsky Gerhard, *Η ελληνική θεολογία ἐπὶ τουρκοκρατίας 1453-1821*, μτφρ. π. Γ.Δ. Μεταλληνός, ΜΙΕΤ, Αθήνα 2005.

Ribolov Svetoslav, 17th Century Ecumenical Activities between Ecumenical Patriarchate and the Early Protestant Churches, *Occasional Papers on Religion in Eastern Europe* 44,5, Article 4 (2024) 36-49.

Σαββάτος Χρυσόστομος, Μητρ. Μεσσηνίας, Το εκκλησιολογικό ερώτημα στα Ομολογιακά Κείμενα της Ανατολής κατά τον ιζ' αιώνα, *Θεολογία* 90,1 (2019) 5-21.

Τζώγα Βασιλική Χ., *Μελέτιος Πηγάς (1550-1601), Πατριάρχης Αλεξανδρείας. Βίος - Δράση - Εργογραφία*, Δ.Δ., Θεολογική Σχολή ΕΚΠΑ, Αθήνα 2009.

Φούγιας Μεθόδιος Γ., Μητρ. Πισιδίας, *Επιστολαί Μελετίου Πηγά, Πάπα και Πατριάρχου Αλεξανδρείας 1590-1601*, Ανατύπωσις, Αθήνα 1998.

ISSN 2945-0683